

Миливој Ненин

РАТ СЕ НЕ ОМАКНЕ

Mihael Martens, *U požaru svetova: Ivo Andrić – jedan evropski život* (prevela sa nemačkog: Valeria Fröhlich) Laguna, Beograd 2020.

У писму Андрићу, Мирослав Јосић Вишњић пише, нимало случајно, како ништа боље од живота није измишљено.¹ Андрић је волео живот. Али је од живота, очито, тражио много. Желео је да пише. Али, ни у времену пред рат, ни у времену после Другог светског рата, то није могао да оствари у пуној мери. Парадоксално наизглед, Андрић је једино крајем Првог и током Другог светског рата (и при крају живота) могао да пише на миру.²

Ово је књига о Андрићевом сналажењу у животу; овде читамо шта је све Андрић радио да би се изборио за главну улогу у сопственом животу. Стиче се утисак да је рођен под срећном звездом.³ Књига је занимљиво писана. Мартенс вешто парафразира Андрића, а и цитати из Андрићевог дела спретно су уткани у текст. (Плете и оно што је објављено и оно што је остало у рукопису.)⁴ На пример, када Мусолини изјави да Италија нема претензија према Далмацији, Андрић ће то сликовито прокоментарисати: „Ако би се неко дивио ћилиму у мојој соби,

¹ Мирослав Јосић Вишњић, *Писма српским њисцима*, Нови Сад 2007, стр. 156.

² Сретен Марић, који је током Другог светског рата понекад ручао са Андрићем, написао је поводом Андрићевог писања за време рата, како је Андрић, једноставно, имао више културе. (М. Ненин, *Срећен Марић*, Београд–Лесковац, 2017)

³ Први утисак понекад може и да превари.

⁴ „Знам критичаре који су књиге написали цитирајући и по неколико страница из дела које си потписао. А то што су преписивали – најбоље је у њиховим текстовима”. Видети напомену број 1, стр. 155.

то би ме веселило. Али ако би ми рекао: 'Не бих ја вама узео овај ћилим', то би ме зачудило."

Издавају се у овој књизи делови о 27. марту, као и о Андрићевом путу до Нобелове награде...

Мартенс је до детаља описао приступ Југославије Тројном пакту.

Често сам цитирао Сретена Марића и његово одушевљење 27. март. То „Боље гроб, него роб”, „Боље рат него пакт”, читао је Марић као оно Његошево: „Нека буде што бити не може”.

У старости, пак, када се плаши да ће Срби као народ нестати, Марић потпуно другачије суди о 27. марту. Не могу сада проверавати колико година је прошло од приче о одушевљењу том побуном до другачијег гледања на ту побуну. Оно што је занимљиво; они који су учествовали у тој побуни, већ сутрадан су променили мишљење. (А неустрашивост су потрошили већ првог дана.)

Понављам, тај део, те берлинске године, најзанимљивије су обрађене у овој књизи. Данас нам делују нестварно и та понуда и тај потпис на документу о приступању Тројном пакту... Да ли данашњи читалац може да верује да би Југославија за своје неучествовање у рату (била је важна као произвођач бакра и антимона) добила као награду Солун и излаз на Егејско море.⁵ Нудила јој се швајцарска неутралност. Рекао сам да је трежњење од 27. марта почело 28. марта када су побуњеници видели шта су рушили... Андрић, коме је приступ Тројном пакту рађен иза леђа, сада је посредник. Већ 30. марта путује из Берлина у Београд, а 2. априла враћа се у Берлин. Међутим, до Хитлера више не може да дође. Последњи покушај догађа се 5. априла. Југословенска Влада је спремна да путује у Немачку на преговоре. Но, било је касно: шести април је био јако близу.

Не мислим да би било могуће избећи рат. Не мислим да би у Југославији могао да се одржи швајцарски модел (код нас као да су сви једва чекали да ударе једни на друге)...

Али, чињеница је да се народ у Београду дигао да поништи документ који нико у том тренутку није прочитао... Чињеница је да ни Југославија ни Немачка нису желеле рат... Често је професор Мирослав Егерић цитирао Андрића – нешто о томе како се рат омакне.

Иво Андрић никада више није крочио на тло Немачке. Могу иронично да додам – у Енглеску је ишао. Ето, открио сам и ко је Југославију гурнуо у рат. Рат се, овога пута, није омакао. А при крају рата – за награду – Енглези су нас *мало* и бомбардовали. (Ово *мало* значи – много више него Немци.)⁶

⁵ Да ли је то био прилог српско-грчком пријатељству? Опора је истина: пријатељства постоје међу људима, а међу државама постоји само интерес.

⁶ Поуздан сведок, професор Боривоје Маринковић, памтио је оба бомбардовања. Позивам се, дакле, на сведочанство првог реда.

Духовито је написан део о добијању Нобелове награде за књижевност – то се лепо и лако чита и види се да се до књижевног успеха не долази преко ноћи. Мада бих ја реч „томбола” ставио под знаке навода – у тој томболи не учествују сви! (Учествују само највећи, а Андрићу је било место међу највећима.)

Но кључни проблем ове књиге је што рукопис књиге нико није прочитао још једном пре пуштања у штампу. Могло се понешто и исправити. Али, о томе мало касније.

А исто тако и корице књиге је тешко оптерећују. Написати да је ово „прва свеобухватна биографија” Иве Андрића, значи директно радити против књиге. Нити је свеобухватна, нити је Мартенс користио релевантну литературу... Заправо, на примеру Бошка Токина, види се да Мартенс не познаје српску литературу. Поред Милоша Црњанског, Станислава Винавера, Тодора Манојловића, Растка Петровића и да не набрајам, издвојити Бошка Токина као једну од главних личности првих година послератног Београда, значи да је писац користио неке неуобичајене критеријуме. Али, ту бисмо били на терену нагађања.

Када је литература у питању, највеће слабости Мартенс је испољио потпуним непознавањем књижевне периодике.

Лако је видљиво да рани Андрић баца јаче светло и боље осветљава касног Андрића. Свестан је тога и Мартенс: „Корисно је мало прелистати Андрићева рана писма јер у њима открива ствари о себи са искреношћу коју касније више нећемо срести”. А преко раног Андрића Мартенс је прешао овлаш. Један једини пут, на пример, помиње *Књижевни Јуї*.

Књижевни Јуї је покренут 1. јануара 1918. године у Загребу, а излазио је, формално, до краја 1919. године.⁷ Појавиле су се четири књиге. Уредници су били Бранко Машић (одговорни уредник), Владимир Ђоровић, Нико Бартуловић (главни уредник) и Иво Андрић. (Узгред, Андрић је уређивао поезију.)⁸ Била је то тзв. Редакција код четири војна бегунца. После прве књиге у редакцију улази и Антон Новачан, који је био задужен за словеначку књижевност. У четвртој књизи – уместо Владимира Ђоровића – у редакцију улази и Милош Црњански, задужен за српску књижевност и за пребацивање *Књижевної Јуїа* из Загреба у Београд.

Да се мало заинтересовао за *Књижевни Јуї*, Мартенс не би написао како Андрић 1918. године нема стално запослење. Не би бринуо ни о томе да ли Андрић има довољно новца. Није лепо завиривати у туђ

⁷ *Књижевни Јуї* је штампан и ћирилицом и латиницом. Ћирилица је била забрањена, али... Пошта нове државе је, својим немаром, заправо угасила *Књижевни Јуї*.

⁸ Долазим у искушење да цитирам оно што је Андрић као књижевни критичар писао о поезији Милорада Митровића. Мада би на овом месту било примереније цитирати Андрићево писмо Милети Јакшићу – јер ту се види пажљив уредник!

новчаник, али Андрић има, како сам каже, „платицу” од 500 круна. Притом, за све своје текстове које објави, добија посебан хонорар. (Духовито је Мартенс поменуо Андрићев курс када је новац у питању: тај курс бележи колико се волова могло купити од хонорара.) У исто време, Бора Станковић добија месечно у *Београдским новинама* 150 круна – мада жени пријављује само 80. (Ето мало и непотребних података.) Али, вратимо се у Загреб. Милан Кашанин има стипендију од 120 круна, али има и хонораре за свој књижевни рад. Планира чак и путовања! Но, Кашанин мора да плати и смештај, док Андрић живи у Болници милосрдних сестара. Поменуо је Мартенс да је Тугомир Алауповић новчано помагао Андрића. Када је конте Иво Војновић, поводом шездесетог рођендана, добио народни дар од 100 000 круна, леп део тог колача дао је Андрићу.

Недостаје у овој књизи део о Андрићевим пријатељствима. Мартенс је већину тих пријатеља свео под: неки, нека, неко, један, новосадски пријатељи... А неки новосадски пријатељи, на пример, били су Младен Лесковац и Бошко Петровић. Није Андрић долазио у Нови Сад на 2-3 сата, већ на неколико дана. Када се погледају позне Андрићеве године, стиче се утисак да је Андрић за пријатеље бирао моћне људе, који му могу помоћи у невољи...

Вратимо се, опет, *Књижевном Јују*. Да је читао *Књижевни Јуј*, Мартенс би знао и за Андрићев став према бољшевицима у совјетској Русији... (Да је читао Андрићеву преписку из тог времена видео би и ко је Андрићу поклонио књигу Максима Горког о тој истој Русији.) Видео би и колико је Андрић тих година осетљив на неправду. Видео би Мартенс и када Алија Ђерзелез силази са коња и улази у књижевност⁹... Видео би и корене Андрићевог југословенства. То југословенство су показали Ратко Пековић и Слободан Кљакић у драгоценој књизи *Анијажовани Андрић*, описујући један од ретких сусрета Крлеже и Андрића у Загребу.¹⁰

Можда би Мартенс повезао и београдску Групу уметника са загребачким Пролетњим салоном.¹¹ Видео би Мартенс ко је био водећи књижевни критичар *Књижевној Јуја*. (Нису то само моје речи.) Да је

⁹ Написаће Мартенс (стр. 79) потпуно непрецизно: „Текстом ’Пут Алије Ђерзелеза’ 1920. године на сцену **први пут** ступа онај Андрић који ће четири деценије касније за ’епску снагу, којом обликује мотиве и судбине из историје своје земље’ добити Нобелову награду за књижевност”. (подвукао М. Н.) Та „нова страница” није отворена у Београду, већ у Загребу!

¹⁰ Ратко Пековић, Слободан Кљакић, *Анијажовани Андрић 1944–1954*, Београд 2012. година.

¹¹ Узгред, Андрић је био члан Групе уметника. (Није био „некакав” члан Групе уметника.) Али, напушта Групу уметника када се, због посла, пресели у Рим. (Чланство у Групи је подразумевало физичко присуство.) То Мартенс толико закомпликује да нам се учини да су Андрића везали, па се он одвезао и побегао од Групе уметника.

видео *Књижевни Јуџ*, да се вратимо чистој литератури, Мартенс не би помињао 1920. годину као годину Андрићевог уласка у књижевност са Алијом Ђерзелезом. Морам то да поновим!

А очекивати да Мартенс има у рукама *Игеје* Милоша Црњанског је превелик захтев. Јер, *Игеје* смо и ми сами брижљиво крили од нас самих. Највећу пажњу од свих наших писаца у *Игејама* добио је управо Андрић. Готово да бисмо могли забележити да је број 5 од 17. новембра 1934. године, Андрићев број. На првој страни налази се Андрићева фотографија испод које пише: „Читајте на 2 страни разговор са нашим најомиљенијим књижевником”.

На првој страни је и најава: У ОВОМ БРОЈУ. На првом месту је име Иве Андрића: „Сећања и најаве”, „Његош” и „Разговори с Гојом”.

Страница број 2 је читава посвећена Андрићу. Ту је Андрић дао свој најбољи интервју.¹² Изнад тог интервјуа пише: „Песник Иво Андрић говори нашим читаоцима”. А наслов интервјуа је: „Понекад се питам да ли то није нека врста мистичне казне за нас који смо преживели”. (Узгред, на крају тог интервјуа, Андрић најављује књигу есеја!) Поред тог интервјуа, на стр. 2 је почетак текста о Његошу. Наставак тог текста је на страни 3. А на истој страни објављен је фрагмент „Разговор с Гојом”. Испод тог фрагмента се наводи да је „Из књиге *Разговори с Гојом*, која је припремљена за штампу. Књига есеја г. Иве Андрића биће занимљива појава можда још ове књижарске сезоне”.

Чак и на страни 4 у рубрици ПРЕГЛЕД КЊИГА И ЧАСОПИСА у Садржају *Српској књижевној иласника* (од 5. новембра 1934. године) помиње се Андрић и његова „Јелена, жена које нема”.

Да ли смо потрошили сарадњу Иве Андрића у петом броју *Игеја*? На страни 3 преведен је Алфред де Вињи: „Из дневника једног песника 1834”. Постоји оправдана сумња (није то моје откриће) да је то Андрићев превод. Али, чак и да то није; ако је сам Црњански одабрао баш тај дневнички запис Алфреда де Вињија, онда нам и то говори о жељи да се Андрићу угоди... Јер, одабрана је Андрићева тема. Црњански је Андрића волео... Међутим, као да је овим бројем *Игеја* Андрићу ставио омчу око врата...¹³ Цена коју је платио после рата била је велика. (Цена коју Андрић плаћа је у ненаписаним књигама; у улудо изгубљеном времену!) Хоћу овде да поновим речи Милоша Црњанског да је Андрић наш најомиљенији писац. Београд је тих година Андрића волео.

И вратимо се на обећани део текста. Шта се могло исправити да је издавач књигу пре пуштања у штампу још једном прочитао?

¹² Цитираће, на 41. страници, две реченице из тог интервјуа и Мартенс, али *Игеје*, очито, није имао у рукама. Јер да их је имао у рукама, другачије би биле и те успутне оцене о Црњанском.

¹³ Није то била једина омча око Андрићевог врата... Читава дипломатска каријера га је стезала...

У Новој панџолоџији њеленџирике Винавер има текст „о српско-хрватском питању”, у којем, из угла Хрвата, говори о „невероватној покварености српског народа”. А до те невероватне покварености Срба, долази се преко српског грба. „Срби су огранак Хрвата који се вратио дивљаштву. Најбољи доказ да су Срби дивљаци јесте да не знају ни обична слова. На своме грбу само слога Србина спасава, они су слово С два пута окренули натрашке”¹⁴

И Мартенс користи исти доказ: у грбу види четири слова С! (Стварно су ти Срби неписмени дивљаци.)¹⁵ У „Изразима захвалности” на крају књиге Мартенс помиње оне који су му помагали (има ту и живих енциклопедија)... Па зар нико Мартенсу није могао да каже да се у грбу Србије не налазе никаква слова, већ четири оцила? (Стереотип о четири слова С у грбу разбио нам је, још као студентима, професор Милорад Живанчевић.)

Зашто књигу читати још једном? Понекад се књига чита поново и да би се уклониле очигледне контрадикторности. Нагађа, на пример, Мартенс ко је Андрићев отац; али га то не спречава у томе да закључи да је Андрић наследио неку болест са очеве стране... Има и једна грешка коју Мартенс није начинио, али ју је са лакоћом, без коментара, преузео... У цитираном писму Тугомиру Алауповићу, Андрић за течу каже да је стриц. (Како исправити грешку у писму када се писма доносе онако како су написана?) Једноставно. Приређивачи писама користе угласте заграде. Дакле, иза *стриц* пише се [теча!], или се, као што је то учинила Жанета Ђукић Перишић, користи фуснота! Али, није паметно уз Мартенса помињати Жанету Ђукић Перишић.¹⁶

(Исте те угласте заграде могле су се користити и код исправљања године смрти Марка Ристића! Преузео је туђу грешку Мартенс: Ристић умире 1984, а не 1985. године.)

Када се пише фуснота? Када се наиђе на неку неравнину у тексту; када је потребно застати, нешто објаснити, допунити, осветлити, упутити на нешто... Зар није неравнина у тексту када Андрић за свог течу каже стриц? Зар то није потребно објаснити? Читаоцима се о неким стварима ипак морају положити рачуни. (О прећуткивању Његоша, на пример, Мартенс је нешто измуцао.)

¹⁴ Цитирано по књизи Станислава Винавера *Панџолоџије; Алајбеџова слама* (приредио Гојко Тешић), књ. 2, Дела Станислава Винавера, Београд 2012, стр. 132.

¹⁵ Винавер се шали, а Мартенс од збиље бије – рекао би неки закасни народни певач...

¹⁶ Радован Вучковић, сигурно један од највећих зналаца Андрићевог дела, рекао је да су три најбоље докторске тезе, у чијој одбрани је учествовао као члан комисије, одбрањене у Новом Саду: теза о Андрићу Петра Џацића, о авангарди Гојка Тешића и поново о Андрићу, Жанете Ђукић Перишић. Заједничко за све три тезе јесте и то да нису писане само као школски рад.

У овој књизи нема фуснота: све је јасно и чисто! Авај.

Живите годинама код неког, а бркате да ли вам је теча или стриц! Мени то делује језиво и као да призива Андрићеву реченицу: „Целог века се после лечимо од тог детињства”? (Реченица је толико тешка и оптужујућа, да је Андрић осетио потребу да је ублажи тако што ју је ставио у заграду.)¹⁷ Да поједноставим: детињство у Андрићевом виђењу није простор безбрижне игре, смеха, породичног склада, разумевања, топлине, брижне родитељске пажње, већ је то простор патње, муке, страха, неправде, несреће, насиља... Слично о Андрићевом детињству пише и Мартенс, али као да је пропустио прилику која му се сама наместила... Имао је леп почетак.

Провукла се ту још понека грешка, која је, лако, могла бити исправљена.¹⁸ Где се налазила српска Влада током Првог светског рата? Мартенсу је то заправо свеједно. Да ли је било свеједно Слободану Јовановићу који је био интерниран из Солуна на Крф? Смита ми што се за дневничке белешке каже да су *уноси*; што је Андрић *умрежен*; што је хроничар *хронисџа*. Када напише Мартенс да се на једном језику *џродавало* и *џрџовало*, мени се чини да је довољно само *џрџовало*. Помиње се *анонимајџ*, *сџаросно дело* (можда би то могло бити Андрићево позно дело?), *мушкарачке џеснице*... Помиње се *еласџин* – додаје га, по Мартенсу, Андрић у своје дело. („Уз то још језичка магла, напрасно хваљење природе и *џриде мало еласџина*.”) Као да је Андрић шио фармерице! Тамо где бисмо ми рекли *обични људи*, преводилац каже *једносџавни људи*... Појавиће се на једном месту „И прављење шибица му све теже пада”. Вероватно *џаљење* шибица.

Написаће Мартенс и неке збуњујуће реченице. О Андрићевим уводним реченицама или о Милицы Бабић, на пример. Андрић, по њему, „није био мајстор за уводне реченице”, а Милица Бабић „не важи за нарочито интелектуалну жену”... (Можда је понекад боље прећутати коментаре, али то се могло и лепше казати...)

Сметају ми и уопштавања. Није Андрић био опседнут Пољакињама. Андрић је био опседнут женама.

На страници 182, на почетку другог пасуса, Мартенс пише: „Али са својим земљацима Андрић се жестоко обрачунава. ’Боље рат него пакт’

¹⁷ Видети приповетку „Прозор”.

¹⁸ Нису све грешке Мартенсове. Цитат је из Андрића: „Путовање није трајало два пуна дана, са конаком у Рогатици, као **досада**, него...” Да ли би срећније било написати: **до сада**? Знам да *Правойис* то дозвољава, али... (Како разликовати *досаду*?) Спорна ми је и једна реч у реченици: „Приповетка ’Мост на Жепи’ Андрићу је донела много следбеника”. Да ли би било прецизније рећи да му је донела много *чиџалаца* или *обожаватеља*? Ни ту „грешку” не приписујем Мартенсу.

викали су демонстранти у априлу 1941. на улицама Београда, а рат су и добили”. (Јасно је да је 27. март у марту, а не у априлу!)¹⁹

Кад год Мартенс помене Црњанског то је површно. Црњански и фронт, Црњански и нацизам... Црњански је и био на фронту и фронт је успевао да избегне. Јесте једном избегао фронт због болести, (као што каже Мартенс), али га је на крају избегао због студија... (И нису то била једина избегавања.)

Проговорио бих нешто и о читалачком „фелеру” Михаела Мартенса. Крене се од претпоставке, али се та претпоставка не мења ни када се нове чињенице појаве. Покушаћу то да објасним на конкретном примеру.

Када је у Краков стигла вест о атентату на Франца Фердинанда, Андрић је у позоришту. Представа је прекинута, а Андрић каже да је одмах из позоришта кренуо на жељезничку станицу. Мартенс сумња у то. Верујемо Мартенсу – делује нам убедљивије него Андрић. Али, када у писму Војмиру Дурбешвићу Андрић тражи да му Војмир Дурбешвић из Кракова пошаље сребрни сат и новац – онда више верујемо Андрићевој верзији приче. (Да је свратио у собу, сигурно би узео новац!) А Мартенс и после писма остаје при својој верзији.

Пише ми чика Лаза Чурчић како је Мартенсова књига писана са доста шарма, али аустријски старомодно... И стварно, када се скине позлата, када се мало загребе испод површине, ви видите да ову књигу пише неко ко покушава да оправда данак у крви и да му да смисао... (И још нам поставља и задатке: дође ми да напишем референдум 1918. године.) Притом је ова књига богата стереотипима. А разбијати стереотипе није исто што и разбијати орахе. Појавила се, срећом, књига Милана Лазаревића, првог човека задуженог за увоз и извоз у Првој Југославији²⁰... Та књига показује да та Југославија није била економски погрешна творевина.²¹ Волим онај део у тој књизи када Аустријанци, уочи Другог светског рата, моле да им Југославија извезе кукуруз. Суров је Милан Лазаревић. Имали смо кукуруз за извоз – али нису нам ни оно што смо им извезли платили. Били су нам дужни!

¹⁹ Понекад ми се учини да не знам шта је грешка. Ако неко напише СБОТА уместо СУ-БОТА, свима је јасно да је у питању грешка. Да ли је на то уопште и потребно указивати? Али, ако се уместо РЕД напише РАД или РОД, то већ може да збуни... Грешка, која је теже уочљива је истинска грешка. Ово у Мартенсовој књизи су пеге на тексту. (Ето, да и ја браним грешке у Мартенсовој књизи.)

²⁰ Изузетну књигу Милана Лазаревића *Субоите и недеље* (Нови Сад, 2018), приредила је за штампу Гордана Ђилас.

²¹ Југославија је „и економски представљала неуспех”, пише Мартенс на 70. стр. наводећи немачку историчарку Мари-Жанин Чалић.

Тај стереотип и сам Мартенс наруши (кад говори о најсвечанијој државној посети коју ће Хитлеров Рајх приредити у својој краткој историји)... Али га то не спречава да заборави на тај део из књиге... Стереотип је и део о српској хегемонији... Па о Црњанском... А тек о сујеверју...

Кључна особина ове књиге је једно велико неразумевање.²² (Да се мало и ја послужим стереотипима!) То неразумевање посебно долази до изражаја када Мартенс пребројава колико пута се у Андрићевом делу *Ex Ponto* помиње душа. Нећу упућивати на Црњанског и на оно што је о Андрићу писао у *Књижевном Јују*. Цитираћу само Светислава Стефановића из 1919. године, који је прешао Албанију „... у дане када су изгубљени били и земља и кућа и све што се имало, и када се, као једино благо, пронашла само сопствена усамљена душа...”²³

Да није одвећ патетично, вероватно бих ову причу завршио речима да ће доћи дан и када ће ђаво доћи по то „једино благо”. Овако, остављај текст отвореним...

²² То неразумевање је као телефонски разговор Андрићеве мајке. Разумела је оне са друге стране жице, али они њу нису ни чули, ни разумели!

²³ Светислав Стефановић, *Пољеди и љокушаји*, Београд 1919. године. Цитирано према фототипском издању из 1997. године, стр. 6. Узгред, уз име Светислава Стефановића, Мартенс пише да је био лекар, писац и издавач. Да ли би прецизније било да је уместо издавач, јер Стефановић није био издавач, написао да је био и *преводилац*. Могао је и додати да је преводио Шекспира. А онда бисмо се сетили и шта је о Стефановићевим преводима Шекспира писао професор Светозар Петровић. Још једно узгред, памтим и Стефановићеву реченицу о Првом светском рату: о томе да су у рат кренули са националистичких позиција, али да су у рату открили човека.